

Фізічны тэрмін: прыкметы і асаблівасці структуры

Ключавым элементам у мове навукі, тэхнікі і любой іншай сферы прафесійнай дзейнасці чалавека з'яўляецца тэрмін. Ісцце шмат дэфініцый гэтага паняцця. Напрыклад, Б. М. Галавін дае наступнае азначэнне тэрміна: “Тэрмін – гэта слова або падпарадкавальнае словазлучэнне, якое мае спецыяльнае значэнне, што выражае і фарміруе прафесійнае паняцце і прымяняецца ў працэсе пазнання і засваення навуковых і прафесійных аб’ектаў і адносін паміж імі” [1, с. 9]. На думку Р. Г. Котава, тэрміны з’яўляюцца намінантамі сістэмы паняццяў (рэалій) навукі, тэхнікі, афіцыйнай мовы і сродкам іх адлюстравання ў вытворчасці, грамадскім жыцці або іх асобных галінах, прычым кожны тэрмін у канкрэтнай галіне мае грамадска ўсвядомленае значэнне [1, с. 9]. З дадзеных прыкладаў тлумачэння тэрміна вынікае, што яго паняцце – гэта слова або словазлучэнне. З гэтым можна пагадзіцца, але таксама ўлічаючы той факт, што нярэдка ў дакладных навуках сустракаюцца тэрміны-формулы, г.зн. выражаны пэўнымі сімваламі, якія не патрабуюць тлумачэння. Такім чынам, тэрмін мае знакавую прыроду, умоўны сімвал.

Тэрмін як лексічная адзінка мовы як носьбіт спецыяльнага значэння характарызуецца наступнымі сутнаснымі прыметамі: дакладнасць, адназначнасць, кароткасць і сістэмнасць. Можна дадаць таксама такую характарыстыку як эмацыянальна-ацэначная нейтральнасць. Усе гэты крытэрыі падкрэсліваюць статус нарматыўнасці дадзенага паняцця. Таксама тэрміну ўласцівы толькі адзін тып лексічнага значэння – прамое, або намінацыйнае. Пазбаўлены тэрмін і ўласна моўных формаў развіцця: яму не ўласцівы граматычныя формы памяншальнасці, павелічальнасці і інш.

Больш поўна сутнасць кожнага патрабавання тэрміна раскрывае “Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі” [1]. Звернемся да тлумачэння гэтых з’яў. Дакладнасць спецыяльнага наймення, перш за ўсё семантычныя, якая грунтуецца на адпаведнасці слоўнага абзначэння паняццю, з’яўляецца ключавым прынцыпам тэрміналогіі. Матываванасць тэрміна самым цесным чынам звязана з гэтым прынцыпам [1, с. 10]. Канкурэнцыя розных варыянтаў тэрміна, існаванне якіх тлумачыцца неаднолькавымі матывацыйнымі падыходамі, пераканаўча аб гэтым сведчыць: *прамахвалевы кандэнсатар* – *простахвалевы кандэнсатар* [2, с. 134], *родыевы* – *родавы* [2, с. 134]. Парушэнне прынцыпу дакладнасці ў тэрміналогіі можа быць абумоўлена прамой памылкай пры выбары лексічнай адзінкі.

Другой па значнасці прыкметай тэрміна з’яўляецца яго адназначнасць. Невыкананне тлумачыцца як аб’ектыўнымі, так і суб’ектыўнымі прычынамі. Да першых можна аднесці з’явы аманіміі і полісеміі, характэрныя для любой мовы. Дзякуючы расшырэнню семантыкі слова не ўзнікае неабходнасці ў дадатковых сродках выражэння тэрміналагічнага значэння. Суб’ектыўнымі прычынамі трэба лічыць аслабленне сістэмных сувязей, разладжванне

галіновай парадыгматыкі, асобасны ўплыў пры стварэнні спецыяльнай назвы, калі тэрміналаг кіруецца падчас не толькі лінгвістычнымі крытэрыямі [1, с. 11].

Кароткасць тэрміна звязана з яго структурай. Тэрміналагічнае значэнне можа перадавацца як сродкамі аднаслоўнай, так і комплекснай намінацыі. Простыя дэрываты, якія з'яўляюцца аднасловамі, выражаюць новае тэрміналагічнае значэнне пры дапамозе суфіксаў. Складаныя дэрываты ўтвараюцца пры дапамозе натуральных беларускіх і запазычаных асноў з дабаўленнем суфіксаў (*вязкапластычнасць* [6, с. 24]), або пры ўдзеле грэка-лацінскіх элементаў *аўта-, тэрма-, гідра-, вібра-, электра-* (*гідрадынаміка* [2, с. 64], *тэрмахімія* [2, с. 378], *вібраскоп* [2, с. 44], *квазірэзананс* [2, с. 125]). Комплексная намінацыя прадстаўлена тэрміналагічнымі словазлучэннямі, колькасць кампанентаў у якіх можа быць рознай: *матэрыял крохкі* [5, с. 16], *вадзяная ахова* [5, с. 64]; *напружанасць электрычнага поля* [5, с. 130], *жорсткасць ронгенавых прамянёў* [5, с. 58], *лабараторыя ядзерных даследванняў* [5, с. 103].

Лічыцца, што наяўнасць у спецыяльнай падмове шматкампанентных словазлучэнняў сведчыць аб яе неўпарадкаванасці. Ёсць думка, што кароткасць спецыяльнага наймення – цяжкадасягальны ідэал, да якога неабходна імкнуцца [1, с. 12].

Адным з дапаможных сродкаў кароткасці з'яўляецца абрэвіяцыя. Гэты прыём – даволі просты, эканомны і эфектыўны спосаб структурнай рацыяналізацыі спецыяльнага наймення. Найчасцей сустракаюцца абрэвіятуры сярод тэрміналагаў тэхнічнага профілю, беларуская фізічная тэрміналогія не выключэнне. Гэты від скарачэння сустракаецца пераважна ў навуковых артыкулах, мадэлях і афіях, пры зносінах спецыялістаў паміж сабой. У меншай ступені абрэвіятуры прадстаўлены ў тэрміналагічных слоўніках, дзе яны ўваходзяць у склад даведчнага апарату ў якасці дадаткаў. Больш шырока абрэвіятурныя скарачэнні распаўсюджаны сярод наменклатурных назваў. Сустракаюцца і розныя тыпы скарачэнняў: ініцыяльныя (*АХВ – абарачэнне хвалевыя фронту* [3, с. 507], *ВТ – вылічальная тэхніка* [3, с. 507], *ККДз – каэфіцыент карыснага дзеяння* [3, с. 508]); змешаны тып абрэвіяцыі (*тэрмаЭРС – тэрмаэлектрарухаючая сіла* [3, с. 509]).

Сістэмнасць непасрэдна звязана з унармавальнай дзейнасцю ў рамках спецыяльнай падмовы. Калі вышэй тэрмін азначаўся як слоўная абалонка паняцця, то тэрмінасістэма можа разглядацца як сукупнасць спецыяльных назваў, якая суадносіцца з адпаведным колам паняццяў. На практыцы гэты працэс выражаецца ў выкарыстанні тыповых словаўтваральных мадэлей.

Семантыка слова “структура” ў “Глумачальным слоўніку беларускай мовы” (Мінск, 2005) падаецца як ‘узаемаразмяшчэнне і сувязь састаўных частак аб’екта, якія забяспечваюць яго цэласнасць; будова’. Таму пад структурай тэрміна мы разумеем структурна-семантычныя часткі, у даным выпадку – словы (часціны мовы), якія з’яўляюцца кампанентамі ўласна тэрміна.

У адпаведнасці з колькасцю такіх структурна-семантычных частак, якія вылучаюцца ў адным тэрміне, усе тэрміналагічныя адзінкі слоўніка можна падзяліць на дзве групы: **адналексемныя**: *магнетызм* [5, с. 62], *маламоцны* [4, с. 16], *магнітна-імпульсны* [3, с. 178], *мігаць* [4, с. 16] і **полілексемныя**. У склад полілексемных таксама ўваходзяць **двухлексемныя**: *магнітаметр абсалютны* [5, с. 113], *матэрыял аднародны* [4, с. 16], *магнітная пранікальнасць* [3, с. 4]; **трохлексемныя**: *магазін электрычных велічыняў* [2, с. 160] і **чатырохлексемныя**: *метад разліку на разбуральных нагрузках* [4, с. 16]. Таксама сустракаюцца пяціслексемныя тэрміны: *закон захавання моманту колькасці руху (імпульсу)* [5, с. 61].

Трэба заўважыць, што некаторыя адналексемныя тэрміны могуць быць аб'яднаннямі некалькіх найменняў: *магніт-аналізатар* [2, с. 162], *магніт Ш-падобны* [5, с. 113], *магнітна-кіруемы* [3, с. 178], аднак яны адносяцца да аднаго тэрміна і ўтрымліваюць адно значэнне, таму не зусім правільна класіфікаваць тэрміны паводле колькасці каранёвых марфем.

Усе часткі полілексемнага тэрміна характарызуюцца семантычнай і граматычнай цэласнасцю. Так, кожны кампанент такога тэрміна не павінен разглядацца самастойна. Кампаненты полілексемных тэрмінаў граматычна нераўнапраўныя і звязваюцца падпарадкавальнай сувяззю. У такіх тэрміназлучэннях ёсць галоўны (асноўны) кампанент, у ім заключана першапачатковае значэнне і залежны (даданы).

Такім чынам, фізічны тэрмін як кампанент моўнай сістэмы характарызуецца пэўнымі сутнаснымі прыкметамі: дакладнасць, адназначнасць, кароткасць і сістэмнасць. Структурная арганізацыя фізічных тэрмінаў строга сістэматызавана: падзяляецца на адналексемныя і полілексемныя тэрміны, кожны з якіх характарызуецца семантычнай і граматычнай цэласнасцю.

1. Арцюшонкава, Г.У. Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі / Г.У. Арцюшонкава, А.М. Булыка, У.В. Люшцік, А.І. Падлужны. – Мінск : Беларуская навука, 1999. – 174 с.

2. Каладзінскі, А.М. Руска-беларускі фізічны слоўнік: (каля 20000 тэрмінаў) / А.М.Каладзінскі, Д.М. Карацінская, П.У.Сцяцко. – Гродна: ГрДУ, 1999. – 497 с.

3. Костюкович, Н.Н. Русско-белорусский словарь математических, физических и технических терминов / Н.Н.Костюкович, В.В.Люштик, В.К.Щербин; под ред. Н.Н.Костюковича. – Минск: БелЭн, 1995. – 512 с.

4. Лаўшук, А. Руска-беларускі слоўнік фізічных тэрмінаў / А. Лаўшук, В. Кротаў. – Магілёў : Выд-ва МагДПІ, 1993. – 53 с.

5. Самайлюковіч, У. Руска-беларускі фізічны слоўнік / У. Самайлюковіч, У. Пазняк, А. Сабалеўскі. – Мінск : Нав. і тэхніка, 1994. – 302 с.